

Българската култура и „духът“ на Средиземноморието

(По повод тематичния брой
на сп. „Език и литература“, 2001, № 1–2)

Николай Аретов

Още с възникването си през втората половина на XIX в., ако не и по-рано, модерната българска хуманитаристика трескаво търси корените на българската култура, открива ги в различни „пластове“ и „субстрати“, заявява принадлежността на българите към различни общности, конструира, въобразява и внушава тяхното хилядолетно единство и неподвластност на времето. Основните елементи, разбира се, са два – български и славянски, – а дебатът е по-скоро за пропорцията между тях и за значението на другите, относително по-второстепенни елементи, на първо място тракийския. Интересен сам по себе си, този дебат е два пъти по-интересен като илюстрация на зависимостта на хуманитаристиката от политически влияния и обвързаности, от конюнктурни, групови или лични, цели и неформулирани осъзнати и неосъзнати желания.

Така дискурсът на славянската принадлежност на днешните българи се опира на мощното и многостранно руско влияние, което започва далеч преди Освобождението и се изразява не само в налагането на политическа воля и принадлежност към доста устойчиви сфери на влияние, но и във възможността да се получи образование в Русия (както и да се нарича тази държава), което несъмнено е свързано с имперските ѝ амбиции и претенции, в изучаването на руски език, широкия достъп до литература на руски език и т. н. Разбира се, „славянската идея“ не е само руска, има и други центрове (Прага, а също и Виена, Варшава, Загреб, Белград), да ги наречем условно централно-европейски, които разполагат с по-различни механизми на въздействие. В някои отношения и моменти те следват руския вариант на славянофилството и славистиката, в други им се противопоставят повече или по-малко открито.

Прабългарският дискурс в модерната хуманитаристика поставя други акценти, изразява по-други ценности и политически обвързаности и като правило винаги е в някаква, повече или по-малко открита, опозиция на славянския. Въпреки че в отделни моменти той се домогва до доминираща роля, по принцип е по-слаб, тъй като зад него не стоят мощни и невероятно устойчиви чужди и свои институции. Още по-слаб

е фактически най-новият, тракийският дискурс, който сравнително бързо успява да се институционализира, преди всичко тук, в България, усилено гради своя научна аргументация, която изглежда привлекателна и желана за лаиците, охотно открива древните ѝ корени и т. н. Но всичко това не го прави по-малко конюнктурен, ангажиран с определени политически групировки и лица, и не на последно място – израз преди всичко на желанието за някаква престижна принадлежност. Тракийският дискурс също е израз на косвена и доста по-мека опозиция спрямо славянския.

Всички тези дискурски предпочитат да градят свои синтези, които за външния наблюдател могат да изглеждат почти идентични, различаващи се само в нюансите, но те пораждаят спорове, най-често около появата на поредната нова история на България. А доскоро подобни трудове бяха само „официални“ и опонентите им търсеха аргументи за своите критики в неправомерно според тях ревизиране на по-ранния официално възприет модел. Все още липсват опити за радикална критика (основателна или не), която да проблематизира самото съществуване на „изконни“ компоненти в българската култура, въпреки че сериозни опити за разкриване на това, което стои зад един или друг дискурс, са правени.

Тук едва ли е възможно да се направи преглед на съществуващите синтези и дебатите, които те са породили. Тяхното бегло изброяване има скромната задача да разкрие контекста, в който се появява интересната и потенциално плодотворна конструкция, предложена от Св. Игов. Разглежданият брой на сп. „Език и литература“ представлява своеобразно нейно актуализиране, продължение и разгръщане на един от елементите ѝ. Според познатата на специалистите статия на Св. Игов „*Homo balcanicus*: кръстопътният човек“¹ по верски принцип Балканите се делят на два големи региона – *Balcanica Orthodoxa* и *Balcanica Romana*, редом с това деление съществуват и три „културно-исторически типове“ – същински балкански, средиземноморски и панонско-дунавски. Те „представляват своеобразни културно-исторически формации, отразяващи различни исторически епохи и различни типове култури, оформили се на Балканите“. Въпреки ясната си обособеност, те са в „постоянно взаимодействие“, „сплитаци се в многообразни синтези, тези три типа очертават противоречивия в своето единство образ на балканското битие“.

Като всеки модел, и предложеният от Св. Игов съзнателно глобализира картината и отказва да разглежда детайлите. От известна гледна точка разделянето на християните на Балканите наистина може да се сведе до голямата опозиция православни – католици и да пренебрегне протестантите, а и наличието на католици сред православните, въпреки че те представляват крайно интересни общности, които не въз-

---

¹ Вж. Литературно-исторически процеси на Балканите. С., БАН, 1994, 46–57. Статията е публикувана и на други места, а идеите ѝ са залегнали и в други трудове на автора.

никват по познатите западноевропейски модели. Протестантите се отцепват не от католиците, както е традиционният път, а от православните, под влияние на мисионери – нещо, което напомня за други, неевропейски, би могло да се каже дори „колониални“ процеси. Католиците от своя страна не са единна група², част от тях също възникват в резултат на мисионерска дейност, част от тях изграждат своеобразен религиозен синтез – католическата църква от източен обред, – който е характерен само за Източна Европа. Изследователите не пропускат възможността да изтъкнат, че част от неправославните славяни на Балканите (не само в България) всъщност са предишни богомили, павликяни – нещо, което допълнително проблематизира дихотомията *Balkanica Orthodoxa* и *Balkanica Romana*. И при протестантите, и при католиците не става дума единствено за чисто верски различия, а и за специфични културни особености, включително и за появата на всевъзможни текстове, чийто сериозен анализ от гледна точка на заложената в тях културна идентичност все още предстои.

Сериозна празнина в предлагания модел е отсъствието на „Ислямските Балкани“, които не могат да бъдат пренебрегнати както по чисто статистически причини, така и по сериозното им присъствие в културния синтез/и в региона. Проблемът стои пред българската хуманитаристика и тя тръгва към него с няколко стратегии. Една от тях е сериозното му разглеждане в подчертано специализирани изследвания в някои области, където присъствието на, условно казано, ислямски или турски, или източни, елементи не може да бъде отречено – етнография, ниските пластове на културата, донякъде фолклор. Наблюденията и изводите в тези конкретни специализирани изследвания обаче по правило не влизат или получават маргинално място в големите синтези, в представителните, авторитетни или реално влияещи върху публиката текстове (например учебниците). При разглеждането на високите пластове на културата, особено при канона на българската литература, проблемът практически липсва, а в случаите, при които се появяват опити за неговото разглеждане, той е примесен с други, например далекоизточни елементи, с архетипи и така бива разводнен и изтласкан на заден план. И обратното – откровено антиислямските и антитурски текстове, точно поради тези свои качества биват свръхоценени, получават статут на класика и всеки опит за тяхното проблематизиране среща гневни реакции. На ниво масово съзнание присъствието на ислямски или турски елементи се признава, но се оценяван снизходително или негативно и се декларира желание за тяхното отхвърляне, надживяване.

По същество разглежданият брой на „Език и литература“ представлява разгръщане на втория културно-исторически тип, дефиниран от Св.

---

² Вж. Еленков, Ив. Католическата църква в България и общностните идентичности на принадлежащите към нея вери през XIX и първата половина на XX век. – В: Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX–XX век). Част 2. С., 2002. Вж. и Еленков, Ив. Католическата църква от източен обряд в Българи. С., 2000.

Игов – търсене на „средиземноморския дух“ в и чрез различни текстове. Цялостното дефиниране на духа на Средиземноморието се съдържа и във важни сравнително кратки текстове или откъси от П. Валери, Ф. Бродел, Л. С. Сенгор, Ж. Дерида. Предлаганата конструкция, заявена в уводната статия на Св. Игов, предполага наличието на своеобразен многостранен културен синтез, характерен за Средиземноморието, който е един от определящите елементи на културата на Балканите, към която от своя страна принадлежи и българската. Друга, крайно интересна теза на Св. Игов разглежда „медитеранизирането“ като съществен елемент на „европеизирането“ на културата. Повечето предложени текстове виждат в медитеранското преди всичко специфичен културен синтез на различни начала, някъде този синтез се разглежда и есенциалистски, като резултат от особената природа, местоположение и „духът на мястото“. Немалка част, преди всичко от литературните и мемоарно-пътеписните произведения, разкриват „бляна“ по Средиземноморието, други биха казали „Средиземноморския“ мираж, което насочва и към „воъбразения“ характер на региона – един проблем, който също заслужава специално аналитично разглеждане.

Като сложен синтез духът на Средиземноморието е по-близък до Балканите и до българите с една част от своите елементи и това, наред с индивидуалните пристрастия на съставителите (Св. Игов, Л. Денкова) и възможностите за подбиране на текстове, обяснява акцента върху една част от „средиземноморското“. Един от акцентите е елинската философия, предимно досократиците, другите са Елада и Гърция, Италия и Далмация, видени от различни гледни точки. Отсрещният бряг практически липсва, ако се изключат алжирските есета на А. Камю и, в някаква степен, алжирският „пласт“ в разсъжденията на Дерида. Само маркиран остава и раннохристиянският компонент в средиземноморския синтез.

Разнообразието на текстовете е голямо – стихове, пътеписни и мемоарни фрагменти, дори разкази, откъси от философски текстове и съвременни изследвания. Част от тях са познати на публиката, но събрани на едно място те представляват много силна антология, всъщност поне две антологии – чужда и българска. Особено силен акцент са текстовете, посветени на античната философия и на първо място на досократиците. Подчертано различни по стил и изходна точка есетата на М. Хайдегер, К. Попър, Ж.-П. Вернан и Й. Христич влизат в може би привидно неочаквана, но търсена от съставителите хармония, допълнена с откъс от „Пирът“ на Платон. Силен е и българския блок, посветен на елинската античност (Д. Зашев, Д. Гичева, Н. Панова, Ат. Игов). Статията на А. Фол е поредният образец на възможностите на тракийския дискурс, а есетата на Е. Михайловска и Цв. Еленкова включват и пътеписни елементи и пораждаат въпроса за есециалисткия характер на духа на Средиземноморието.

Антологичните текстове, в голямата си част посветени на Античността и след това – на Ренесанса, са доминирани от носталгия към

изгубената хармония и бляна за нейното преоткриване. Блестящото двустишие на Х. Р. Хименес го формулира по блестящ и парадоксален начин:

Носталгия тъй остра и безкрайна,
и странна – по това, което имам.

Разбира се, нюансите са многобройни и крайно интересни, за несъмнени шедьоври като „Итака“ и „В очакване на варварите“ на К. Кавафис средиземноморските исторически реалии са само изходна точка за универсални човешки преживявания, които несъмнено могат да се родят и при антиподите. Същото важи и за още поне десетина текста, които едва ли има смисъл да бъдат изреждани. Повечето от тях безпроблемно виждат единството между древна Елада и Гърция от XX в., струва ми се почти само у Дм. Мережковски се мярка отглас от широко дискутираното напрежение между тези два полюса, достигнало една от кулминациите си в трудовете на Якоб Филип Фалмерайер, преведени на български още в средата на XIX в. Сред антологичните автори единствено български поети – Зл. Златанов, Н. Кънчев, К. Мержански успяват да постигнат дистанцираност и една висока ирония към Античността, може би по-точно – към неадекватни на днешния ден образи на Античността.

Търсенето на „духа на Средиземноморието“ в българската култура е полезно, а в някакъв смисъл и приятно начинание, което по редица причини, включително и конюнктурни, е стояло на по-заден план. То е заредено с много въпроси, крие и обичайния риск от увлечения. А броят на списание „Език и литература“, посветен на тези проблеми, е по-редното хуманитарно предизвикателство за сериозен диалог по същностни проблеми. След ярките тематични книжки, посветени на компаративистиката, на херменевтиката, на модернизма, на теми като „Време и разказ“ и „Литература и национализъм“ списанието има основания да се гордее с начина, по който съвременния хуманитарен дебат присъства на страниците му.